

УДК: 141.7:316.422

М.О. МЕРГЕЛІШВІЛІ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНСТРУКТИВНИХ І ДЕСТРУКТИВНИХ АСПЕКТІВ РЕФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА

Мергелішвілі Марія Олексіївна – докторант Інституту вищої освіти НАПН України, доцент, кандидат філософських наук (м. Київ)

Досліджуються конструктивні та деструктивні аспекти процесу реформування. Розглядаються деструктивні наслідки реформування сучасного українського суспільства в різних сферах.

Ключові слова: реформа, конструктивне, деструктивне, соціальний хаос, революція.

Исследуются конструктивные и деструктивные аспекты процесса реформирования. Рассматриваются деструктивные последствия реформирования современного украинского общества в разных сферах.

Ключевые слова: реформа, конструктивное, деструктивное, социальный хаос, революция.

Constructive and destructive aspects of the reform process being researched in the article. The destructive consequences of the reformation in different spheres of modern Ukrainian society were considered.

Key words: reform, constructive, destructive, social chaos, revolution.

© М.О. Мергелішвілі, 2012

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українське суспільство в останні два десятиліття знаходиться у стані трансформації, що певною мірою спричинено запровадженням реформ у різних сферах. Зокрема, було здійснено лібералізацію економіки і пов'язане з цим введення численних новацій в економічній сфері, відбулось прийняття Конституції з її подальшими сутнісними змінами, запроваджені реформи в сільському господарстві, реформи в системі освіти, що пов'язані з переходом на болонську систему навчання та зовнішнє незалежне тестування випускників шкіл, пенсійна реформа, що пов'язана зі складною демографічною ситуацією. Навіть у названих сферах не можна стверджувати, що процес реформування вже закінчено. Інші галузі також потребують негайного реформування, зокрема охорони здоров'я, правоохоронна, збройних сил та ін. З одного боку, необхідність проведення реформ, що зумовлена складним процесом розбудови незалежної держави, не викликає сумніву. З іншого боку, втрати, якими супроводжується цей процес (зокрема найцінніша – втрата людського капіталу) піднімають питання щодо конструктивності реформ, що вже проведені, тих, що відбуваються зараз, а також тих, що плануються. За даними соціологічних досліджень «більшість населення України дотримується думки, що ринкові перетворення здійснюються в інтересах вітчизняних олігархів» [11, 164]. Це загалом підтверджується тією обставиною, що розрив між дуже заможними й бідними верствами суспільства збільшується, відповідно матеріальний стан більшості громадян, погіршений ще і глобальною економічною кризою, незадовільний, а сприятливих умов для розвитку середнього класу за двадцять років незалежності так і не було створено. Якщо ж становлення середнього класу «в перехідному суспільстві... розглядати як важливий критерій ефективності здійснюваних реформ» [1, 5], то висновок, щодо конструктивності або деструктивності остан-

ніх в українському суспільстві в цілому стає очевидним.

Аналіз останніх досліджень. Відповідно до існуючої ситуації, проблема реформування на сьогоднішній день є однією з найактуальніших, якій присвячені дослідження в галузі економіки, соціології, політології, філософії. Вітчизняні суспільствознавці досліджують досвід проведення реформ в Україні в різних сферах суспільного буття в контексті трансформаційних процесів, зокрема В. Андрущенко, І. Варзар, Є. Головаха, С. Катаєв, М. Михальченко та ін. Національним інститутом стратегічних досліджень при Президенті України (НІСД) публікуються результати комплексних щорічних досліджень процесів суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку українського суспільства. В експертній доповіді НІСД за 2010 рік «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації», відзначається: «Україна зможе подолати політичну дезорганізацію та здійснити перехід до нових політичних практик лише за умови реабілітації в суспільній свідомості постеконічних цінностей, визнання цінності спільного блага та пріоритету суспільного інтересу» [14, 13]. Саме відсутність цих цінностей, перш за все у представників політичної еліти і великого бізнесу, є однією з вирішальних проблем українського суспільства на сучасному етапі його розвитку.

Російські дослідники займаються вивченням наслідків реформування свого сучасного суспільства, що мають певну схожість з існуючими проблемами в українському суспільстві. Відзначимо Н. Рімашевську, яка проаналізувала демографічні, економічні, соціальні результати реформування в останнє десятиліття і прийшла до висновку, що російське суспільство потерпає від деградації людського генофонду. «Стан глибокого «виснаження» населення приводить до того, що покоління дітей не відновлює покоління батьків не лише кількісно (через низьку народжуваність і високу смертність).

Головна проблема в тому, що діти не заміщають своїх батьків в якісному відношенні, внаслідок падіння фізичного, психічного і соціального здоров'я кожного подальшого покоління» [13, 15]. В. Полтерович з економічного погляду досліджує перспективну траєкторію проведення інституціональних реформ, вивчає ті помилки і прорахунки, які вже були зроблені при запровадженні реформ на пострадянському просторі, пропонує принципи, що їх необхідно дотримуватися для забезпечення ефективності процесу реформування [12].

Отже, різні аспекти досліджуваної теми в тому чи іншому контексті отримали висвітлення в суспільствознавчій літературі.

Мета цієї статті – дослідити процес реформування у взаємозв'язку його конструктивних і деструктивних аспектів.

Виклад основного матеріалу. Взагалі взаємозв'язок конструктивного і деструктивного можна простежити в будь-якому суспільному процесі. Запровадження реформ це один з найяскравіших прикладів на рівні суспільного буття, коли конструктивні наміри породжують деструктивний результат. Втім, складність реформування не тільки в тому, що результат діяльності може бути протилежним меті цієї діяльності. Реалізація реформ від початку супроводжується деструктивними аспектами, оскільки відбувається руйнація чи певних традицій, чи звичних способів діяльності. В цьому плані деструктивні дії є необхідними складовими конструктивного результату. Реформа – це «перетворення, зміна змісту окремого соціального (політичного, економічного, культурного) об'єкту або процесу без зміни його форми (введення загального виборчого права в рамках представницької демократії) або форми без зміни змісту (злиття або розділення міністерств і відомств), або змістовні і формальні зміни без перетворення тих або інших основ – соціальних, економічних і ін. стосунків...» [7].

Оскільки вирішення певної проблеми, що назріла, є метою запровадження будь-якої реформи, то вона (тобто реформа) сама по собі повинна бути конструктивною. Її введення має приводити у відповідність до вимог часу конкретну неефективну галузь (чи цілу суспільну сферу) або навіть працювати на випередження загальних світових тенденцій у цій галузі, щоб забезпечити конкурентоспроможність країни, що в остаточному підсумку сприятиме поступовому прогресивному розвитку суспільства в цілому. В суспільстві, яке знаходиться у стані глибокої кризи, система реформ «може служити альтернативою революції (або контрреволюції), попереджати її або замінювати, знімаючи передреволюційну ситуацію» [7].

Через те що в сучасних умовах, в ідеалі, реформа це – «теоретико-праксеологічний документ, який розробляється в надрах уряду і парламенту в органічній взаємодії з представниками науки» [3, 42], то болісні ефекти для населення, якими супроводжуються її введення, повинні бути мінімальними, а то й взагалі відсутні. В реальності ж зміна певного звичного стилю життя, а до того ж зміна, яка не підкріплена переконливим поясненням на-

віщо вона потрібна, дуже часто робить сам процес реформування важким для більшості громадян країни, що трансформується. Тому, навіть при вдалій розробці та реалізації, реформування – це процес, що характеризується єдністю конструктивних і деструктивних аспектів. «Конструктивне» і «деструктивне» в даному випадку розуміється в загальноприйнятому значенні [Див.:8; 4].

Ще Н. Макіавеллі відзначав, що «немає справи, влаштування якої було б важче, введення небезпечніше, а успіх сумнівніший, ніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав з подібним почином, його чекає ворожість тих, кому вигідні старі порядки, і холодність тих, кому вигідні нові. Холодність ця пояснюється частково страхом перед супротивником, на чий стороні – закони; частково недовірливістю людей, які насправді не вірять у нове, поки воно не закріплене тривалим досвідом» [9, 73]. Хоча сучасні політтехнологи, на відміну від часів Н. Макіавеллі, володіють різноманітними методами впливу на суспільну свідомість, відповідно можуть пом'якшити скептичне, а то й вороже ставлення населення до нововведень, втім, незважаючи на це, на рівні суспільної психології, реформування в будь-якій сфері сприймається неоднозначно. Економічна сфера в цьому плані є найважливішою, оскільки зміни в ній безпосередньо впливають на добробут громадян, а можливі помилки при реалізації реформ – на соціальну стратифікацію, на політичні вподобання електорату і врешті можуть спричинити деформацію системи моральних норм у суспільстві. Коли ж реформування торкається буквально всіх аспектів суспільного буття, адаптивний механізм людини може дати збій. Тому погодимось з думкою, що необхідно «формуєвати сприятливі очікування результатів реформ. Рішення цієї задачі істотно полегшується, якщо проекти реформ створюються на регулярній основі відповідно до певного регламенту і є регулярні канали їх обговорення як в експертному середовищі, так і на масовому рівні» [12].

Більшість сучасних фахівців поділяють точку зору, відповідно до якої невдачі при реалізації реформ обумовлені недостатньо критичним запозиченням іноземного досвіду, без урахування специфіки менталітету населення тієї або іншої країни, або, наприклад, «з прагнення запозичувати передові інститути з більш розвинутих інституційних систем перш, ніж сформулюються умови для їх нормального функціонування» [12]. В останні десятиліття деструктивність реформ, що впроваджують в країнах пострадянського простору зазвичай пов'язують з методом «шокової терапії». «Під шоковою терапією інколи розуміють просто швидке проведення реформ, інколи – одночасне проведення декількох реформ, а в деяких випадках – безпосереднє впровадження інституту, що сильно відрізняється від наявних у системі» [12]. «Шокова терапія» явище достатньо суперечливе і попри явне домінування в ній негативних аспектів (як у період реалізації, так і після), вона не позбавлена позитивних аспектів. Так, в Україні, як відзначає М. Ігнатенко, на початку 90-х років XX століття «з психологічного погляду, «шокова» модель реформування еко-

номіки відповідала настроям людей на швидкі (хоча й болісні) зміни на краще; сподіванням на появу великої кількості приватних власників, можливих людей, а отже, і на неминуче наближення рівня життя українців до стандартів розвинутих країн світу» [6, 139]. Відомо також, що введення істотних новацій в економічній сфері не буде ефективним якщо вони не забезпечені одночасними необхідними змінами в політичній сфері та не підкріплені відповідними ідеологічними програмами. Повертаючись до українського суспільства, пригадаймо, що в подальшому, «після завершення пострадянських трансформаційних реформ наприкінці 90-х – початку 2000-х років, Україна так і не перейшла до критично важливих модернізаційних реформ «нової хвилі». Як наслідок, більшість започаткованих процесів та змін залишилися незавершеними, недозрілими, а подекуди спотвореними» [14, 9].

З іншого боку, реалізація «шокової терапії», хоч в якій формі вона відбувається, може призвести і часто призводить до соціального хаосу, оскільки в даному випадку реформи не тільки не дають адекватної відповіді на проблеми, які існували, але й породжують нові, ще більш складні. Соціальний хаос сам по собі «передбачає обвальне, лавиноподібне руйнування існуючих цивілізаційних структур – релігійних і виховних інститутів, родинних зв'язків, моральних і правових норм, ерозію державності, загострення боротьби за владу між політичними угрупованнями, мотивації яких усе більш криміналізуються... Більшість людей на певний час як би втрачають схильність і тяжіння до конструктивних нововведень, які дозволили б інтегрувати суспільство і укріпити державність» [2, 206]. До того ж, світоглядний розпач, в якому перебуває більшість населення в цей період, коли старі цінності вже не працюють, а нові ще не сформувалися, коли пересічному громадянину важко для себе вирішити, що є добро і що є зло, стає сприятливим тлом для різних маніпуляцій із суспільною свідомістю, чим користуються і представники владних структур і представники опозиції (якщо вона є), і представники різних іноземних держав чи організацій, які реалізують власні інтереси.

Хоча подібні процеси більше властиві соціальним революціям, вони також добре знайомі мільйонам людей після розпаду СРСР і подальшим введенням у колишніх республіках різноманітних реформ. Звісно, не кожне впровадження реформ супроводжується саме такими негативними явищами. Втім, якщо вони вже з'явилися, то через деякий час можливі два варіанти розвитку подій.

1. «Коли досягнутий граничний стан соціального хаосу і подальші руйнування стають неможливі, залишається тільки одна можливість – спрямуватися в протилежному напрямку і почати зводити з руїн нову цивілізаційну систему з усіма супутніми атрибутами – державністю, правом, економікою, культурою і т.п.» [2, 210]. Проте, це зрозуміле і досить оптимістичне в теорії положення на практиці має складні питання і нюанси. Чи можна взагалі визначити «граничний стан соціального хаосу», чи знайдеться політична воля у державних

діячів на прийняття і послідовну реалізацію непопулярних у більшості населення рішень заради суспільного блага, а не тільки інтересів вузької верстви великого бізнесу? Слід також враховувати, що введення нових реформ, які спрямовані на подолання наслідків попередніх невдалих реформ, буде супроводжуватися проявами ще більшої недовіри з боку населення, намаганнями їх зірвати як з боку опозиції, так і з боку пересічних громадян, зневірих у можливостях влади що-небудь конструктивно вирішити. Сутність цього загрозливого становища в тому, що якщо його не подолати, то можливе настання другого варіанта розвитку подій.

2. Країна, що опинилася у стані деградації, може втратити свою державність, увійти до складу іншої держави або перейти під контроль міжнародних сил (наприклад НАТО), з наявністю і функціонуванням формально державних інститутів, або розділитися на декілька державних утворень, які не будуть мати впливу і не зможуть відігравати серйозної ролі на міжнародній арені. Можлива також ситуація виникнення у населення втоми від нескінченних перетворень, що проявиться у політичній апатії, якою певні політичні сили можуть скористатися для встановлення авторитарного режиму.

Повертаючись до українського суспільства, зазначимо, що тривалий процес реформування призвів до наступних деструктивних наслідків:

1) у політичній сфері – серед безлічі традиційних проблем, якими супроводжується трансформація державних інститутів, головною є відсутність довіри до влади, причому не до конкретних представників тієї чи іншої політичної партії, а до влади загалом. Це пояснюється, по-перше, тим, що «... більшість українських політиків, політичних партій і блоків спекулюють на темі державов'язання і роздають нові обіцянки все вирішувати через і за допомогою держави й державних коштів. А фактично такий підхід до суспільних запитів і сформованих стереотипів консервує ситуацію, змушує «бігати по колу», заганає державу в пастку нездійснених зобов'язань і ... у борги» [5]. По-друге – моральною самосвідомістю вітчизняних політиків, яка не є вірцевою, про що свідчить, насамперед, високий рівень корумпованості серед держслужбовців, хронічне розкрадання бюджетних коштів і всі намагання чергового Президента боротися з названою проблемою закінчуються однією або двома показовими справами, після чого все залишається без змін. Через ці обставини, реформи, що намагаються провести і які є вкрай необхідними, причому майже у всіх сферах суспільного життя, сприймаються більшістю населення вороже. Одним з можливих кроків для покращення ситуації могло б бути відродження цінності патріотизму, формування в вищих навчальних закладах нової політичної еліти, її становлення у процесі державної служби з новим баченням суспільного розвитку та ідеєю, що об'єднує все суспільство;

2) в економічній і соціальній сферах – подальше зuboжіння населення і надто різке розмежування між кількістю заможних громадян і тих, які виживають, що з часом посилюється; відсутність

сприятливих умов для функціонування середнього класу як суб'єкту розвитку суспільства. Зокрема, О. Александрова відзначає: «Сьогодні ... може йтися про становлення так званого «протосереднього класу», що за певних умов і при вирішенні ряду проблем може перетворитися на повноцінний середній клас» [1, 326-327].

Соціологічні дослідження, проведені на початку 2011 року свідчать, що «70% жителів країни оцінюють економічний стан України як в цілому поганий, а 27% - як середній і добрий» [10]. Характерно, що подібне оцінювання відбувається на тлі суперечливих заяв перших осіб держави, з одного боку про покращення життя населення, яке вже має місце, з іншого боку про те, що вихід у майбутньому на рівень стандартів життя розвинених країн світу потребує терпіння і режиму жорсткої економії. Враховуючи, що «затягування поясів», яке декларується, не стосується представників великого бізнесу і політичної верхівки, то ці заяви більшість громадян сприймаються негативно, що не підвищує рейтинги правлячої еліти. Зрозуміло, що для пом'якшення негативних настроїв, які демонструють різні суспільні верстви «... заможні люди повинні брати на себе більшу соціальну відповідальність, з огляду на реальне положення в країні, переглянути порядок і частки розподілу отриманого прибутку. Одночасно бідним варто створити умови для нових джерел доходу, а незахищеним – більш ефективну систему адресного, точкового соцзахисту» [5]. Прагнення створити систему адресного соцзахисту з боку уряду вже спостерігаються, наскільки вона ефективна можна проаналізувати згодом. Проте чи реалістично для заможних громадян з власної ініціативи переглянути порядок розподілу прибутку – залишається відкритим питанням;

3) у духовній сфері – девальвація духовних цінностей, що негативно впливає на світогляд підлітків і молоді. Загострює складність становища і відсутність єдиної національної ідеї навколо якої можна було б об'єднати не лише Захід і Схід країни, а всі верстви населення. Вочевидь нав'язування представниками влади певного бачення вітчизняної історії, в залежності від власних уподобань, яке змінюється зі зміною влади, а подекуди штучне нагнітання конфліктної ситуації політичними суперниками тільки посилює розкол між Заходом і Сходом країни. Названі проблеми також безпосередньо пов'язані зі складним процесом становлення громадянського суспільства і кризою національної ідентичності. Відповідно значення і роль вихователів та вчителів у прищепленні підростаючому поколінню вищих духовних цінностей сьогодні зросли як ніколи. Проте держава на цьому етапі розвитку не цінує представників освіти, і роль учителя не є престижною.

Це лише деякі з існуючих реально загроз, ситуація набагато складніша. За останні два десятиріччя років перед українським суспільством безперервно

виникають все нові і нові виклики. Відповіді були не надто ефективні, але певний час це компенсувалося «спадщиною» (матеріально-технічною базою, промисловістю, сільським господарством і т.ін.), що залишилася від СРСР. Сьогодні перед українським суспільством гостро постало завдання віднайти конструктивний шлях розвитку, щоб остаточно не скотитися в прірву.

Оскільки «системна сукупність послідовних реформ може стати рівнозначною революції по масштабах і наслідках перетворень» [7], то політичній еліті не обов'язково чекати виходу обурених мас на вулиці, щоб відбулося масштабне оновлення країни, наслідки якого можуть бути і конструктивними і деструктивними. Відомо, що соціальний хаос, який найчастіше супроводжує революції, не тільки руйнує існуючі інститути, але є основою для появи нових. «У бурхливо протікаючому взаємообміні, серед уламків старих систем, що розпалися, починають виникати такі комбінації, які ніколи б не утворилися в умовах стабільності. ... Оскільки активно експериментує саме життя, то люди теж можуть займатися експериментуванням, оскільки перед ними відкривається соціальний простір свободи, незрівнянно ширший, ніж в епохи порядку і стабільності. Епоха аномії постає в очах багатьох соціальних суб'єктів як пора мало не безмежних можливостей» [2, 209-210]. Проте найчастіше, навіть попри всі конструктивні наслідки, ціна подібного оновлення буває занадто високою. До того ж, зазвичай деструкція в подібних ситуаціях проявляється відразу, а покращення життя після доби аномії ще потрібно чекати.

Усвідомлення суб'єктами історичного процесу існуючих проблем вже є перший крок, а їх вирішення можливо з урахуванням діалектичного взаємозв'язку конструктивних і деструктивних елементів у суспільних процесах.

Висновки. Реформаторська діяльність, з одного боку, має конструктивну мету і може призвести до деструктивних наслідків, з іншого боку – реформи самі по собі руйнують існуючий порядок, можуть вносити в життя громадян невпевненість, проте спрямовані на те, щоб мати позитивний результат, що і відбувається при вдалій їх реалізації. Реформування суспільства це об'єктивно складний взаємозв'язок конструктивних і деструктивних аспектів діяльності соціальних суб'єктів, при цьому, при наявності політичної волі, завжди можливо мінімізувати деструктивні дії. Успіх реформування не в останню чергу визначається наявністю нового покоління політичної еліти, що відрізняється знанням загальних закономірностей суспільного розвитку і національної специфіки українського суспільства, спирається на демократичні цінності при впровадженні у практику державного управління інноваційних методів і технологій.

Перспективним та актуальним є дослідження проблеми становлення політичної еліти як суб'єкта реформування суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова О.С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства: монографія / О.С. Александрова. – Суми: Університетська книга, 2008. – 364 с.

2. Бачинин В.А. Человек катастрофы и его влечение к хаосу: онтология и ментальность [Электронный ресурс] / В.А. Бачинин // Социальный кризис и социальная катастрофа. Сборник материалов конференции. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. - С.205-210. - Режим доступа: http://www.anthropology.ru/ru/texts/bachinin/crisis_51.html
3. Варзар І. Радикальні реформи – єдиний порятунок для України / Іван Варзар // Політичний менеджмент. – 2009. - № 1. – С.34-48
4. Деструктивный [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_fil/DESTRUKTIVNYJ-14556.html
5. Закревский Н. «Робеспьеры» либо реформаторы. Интервью с директором Национального института стратегических исследований Андреем Ермолаевым [Электронный ресурс] // Інформаційний портал «Обозреватель», 15 березня 2011 р. - Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/403/>
6. Ігнатенко М.М. Ліберальне реформування української економіки: міфи та реалії / М.М. Ігнатенко // Гуманітарні науки. – 2008. - №1 (15). – С.138-143
7. Кравченко И.И. Реформа [Электронный ресурс] / И.И. Кравченко // Новая философская энциклопедия: в 4 т. Предс. научно-ред. совета В.С. Степин. - М.: Мысль, 2000 — 2001. - [Т.] 3: Н — С. — 2001. — 692 с.- Режим доступа: http://kph.npu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=144:2010-05-19-14-52-45
8. Конструктивный [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/kuznetsov/77205/>
9. Макьявелли Н. Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма: Сб.: Пер. с итал. / Н.Макьявелли. – М.: НФ «Пушкинская библиотека», ООО «Издательство АСТ», 2004. – 819 с.
10. Оцінка соціально-політичної і економічної ситуації в Україні [Електронний ресурс] // Дослідження проведене з 1 по 9 березня 2011 року компанією Research & Branding Group. - Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/projects/omnibus/7453/>
11. Пилипенко В. Людина за ринкових реформ: вербальна поведінка та оцінка реформ / Валерій Пилипенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. - №1. – С.153-165
12. Полтерович В.М. Стратегии институциональных реформ. Перспективные траектории [Электронный ресурс] // Экономика и математические методы. – 2006. - т.42. - № 1. – С. 3-18. - Режим доступа: http://members.tripod.com/VM_Polterovich/Strategies-ReformEMM1.pdf
13. Римашевская Н.М. Человек и реформы. Секреты выживания [Электронный ресурс] / Наталья Михайловна Римашевская. - Москва: ИСЭПН РАН, 2003. - 392 с. – Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/text/19193114/>
14. Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до Українського народу / керівник авторського колективу А.В.Ермолаєв [Електронний ресурс] // Стратегічні пріоритети. – 2010. - №2(15). – С.5-82. - Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/2010_2-15.pdf